

7. Részletmegjegyzések:

55. lap, 1. bekezdés: Inkább KÁZMÉR MIKLÓSSAL és FEHÉRTÓI KATALINNAVAL érteket egyet, hogy ti. a *vulgariter, vulgo, vulgo dicitur* típusú megnevező szók azt jelentik, hogy „az oklevélíró valóban élő nevet rögzített”.
- 77–9. lap: Példamutató értékelés MELICH, KNIEZSA, PAIS, SZABÓ T. ATTILA, KISS LAJOS és BENKŐ LORÁND idevágó munkásságáról.
- 101–2. lap: Talál a „jelentéshasadás” kifejezés.
114. lap, 3. bekezdés: Szintén mintaszerű értékelés BÁRCZI GÉZA munkásságáról.
- 141–2. lap: Engem meggyőzött a *Huluoodi* szónak a *holló* szóból való származtatása.
- 164–5. lap: Hasznos módon részletezi a szerző a *tő* szó jelentéseit.
166. lap: Helyesen valószínűsíti a szerző, hogy a *vejsze* ’halászóhely’ jelentésben 1784 előtt is megvolt, a TESz. megállapításával ellentétben.
196. lap: A „víznév és fő” szerkezetre jó példa a mai *Szalahó* falunév.
255. lap: *Ruuz licu*: pátriámban, Kisújszállás határában ma is van egy határrész, amelynek *Ravaszyuk* a neve.
- 276–9. lap: A *Tolna* név eredetét illetően engem nem győzött meg a szerző, hogy eredetét bizonytalannak tarthatjuk. KISS LAJOS magyarázata (FNESz.) a meggyőző.
254. lap: Az *aj* (újabb alakja: *áj*) ’nyílás, bevágás, mélyedés’ szóra jó példa a ma Szlovákiában Tornától észak-északnyugatra fekvő falu neve: *Áj* (1340-ből adatolva).

8. Összegezőként: Hoffmann István mind eddigi munkássága, mind kiváló disszertációja alapján megérdemli az akadémiai doktori fokozatot, tehát a disszertációt nemcsak elfogadásra ajánlom, hanem kérem is a tisztelt bizottságot, hogy a vita után jelöltünknek ítélje oda a megérdemelt akadémiai doktori fokozatot.

Budapest, 2008. január 4.

DR. SZATHMÁRI ISTVÁN
az MTA doktora

VÁLASZ AZ OPPONENSI VÉLEMÉNYEKRE

1. Értekezésemet a hagyományos tudományági besorolás szerint tárgya és módszere alapján a névtan vagy idegen eredetű terminussal: onomasztika körébe lehet leginkább besorolni. Ilyen jellegű munkaként olvasták és értékelték bírálóim is, s kiemelték benne azt a törekvést – amit egyébként a névtannak általában is méltán szokás tulajdonítani –, hogy egész sor más tudományággal, tudományterülettel igyekszik kapcsolatot tartani. Én magam az onomasztikának nem annyira az önelvűségét, azaz a saját, belső szabályok szerinti működését szoktam hangsúlyozni, hanem sokkal inkább a tudományok közti közvetítő jellegét, sőt akár – kicsit más nézőpontból szemlélve – a segédtudományi szerepét tartom kiemelendőnek. Örülök, hogy opponenseim – bírálatuk egészéből, de konkrét megfogalmazásaikból is kitetszően – ezt a felfogásomat nemcsak elfogadták, hanem helyeselték is.

Ez abból a szempontból különösen fontos számomra, hogy bírálóim különböző tudományterületek képviselőiként helyezkedtek ilyen álláspontra, ami azt jelzi, hogy törekvéseim s eredményeim más szakmák felől nézve is elfogadhatónak bizonyulnak.

Ezt a körülményt nem is annyira kutatásaim névtani jellege miatt tartom kiemelendőnek, hanem azzal összefüggésben, hogy munkám alapvetően történeti irányultságú, s leginkább az ún. nyelvemlékes kor korai szakaszára vonatkozik, amely korszak tudományos vizsgálata nem nélkülözheti az érintett tudományágak szoros, a jelenleginél is sokkal nagyobb mértékű együttműködését.

2. Értekezésemet három fő fejezet alkotja ugyan, lényegében véve azonban két nagyobb részre bontható: egy elméleti alapoásra és az ott bemutatott elveknek, módszereknek a Tihanyi alapítólevél szórványain való alkalmazására. Ez a közelítésmód – ahogyan arra SZATHMÁRI ISTVÁN professzor úr is rámutatott – az elméleti részek fontosságát különösen kiemeli, amit – véleménye szerint – a dolgozat címének is tükröznie kellene. Ő az alcímnek (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései) főcímmé emelését javasolja, amit készséggel elfogadok, annál is inkább, mivel ezen a problémán magam is sokat tűnődtem. Más döntésre nem annyira a terjedelmi különbségek alapján jutottam (az alapítólevél elemzése a lapszámot tekintve ugyanis csaknem duplája az elméleti alapozásnak), hanem sokkal inkább amiatt, hogy az első fejezetek a régi magyar helynevek vizsgálatának az összes lényeges problémáját távolról sem érintik, hanem valóban csak néhány alapkérdését tárgyalják.

A professzor úr által kiemelt deduktív módszer a történeti nyelvtudományban és a névkutatásban is ritkább közelítésmódnak számít. Alkalmazására az bátorított leginkább, hogy ezt az eljárásmodot korábban a „Helynevek nyelvi elemzése” (Debrecen, 1993; 2. kiadása: Bp., 2007) című munkámban szervező alapelveként használtam fel, s az e téren szokatlan módszertani újítást a szakmai közvélemény – az ismertetések, hivatkozások tanúsága szerint – pozitívan fogadta. Megnyugvással tölt el, hogy e módszernek a történeti vizsgálatokban való felhasználását mindhárom bírálóm elfogadta, támogatta.

Az első két, elméleti fejezethez opponenseim alig fűztek bíráló megjegyzéseket, megerősítő, továbbvezető gondolatokat azonban annál inkább. Nagyvonalú eljárásukat, segítő szándékukat köszönöm. ÉRSZEGI GÉZA professzor úr például valóságos kis tanulmányrészletet iktatott be a bírálatába arról, hogyan született meg egy-egy Árpád-kori oklevél, illetőleg maga a Tihanyi alapítólevél, s rámutatott arra is, hogy e bonyolult folyamatnak lényeges hatása volt az oklevelek magyar nyelvű anyagára is. Ezt a körülményt nyelvemlékeink elemzésében azonban kevésbé szokás figyelembe venni, s ilyen természetű előmunkálatok híján én magam is inkább csak általában véve tudtam ennek a fontosságát hangsúlyozni.

Bírálóim az ezekben a fejezetekben érintett lényegesebb kérdések közül ugyan mást és mást emelnek ki – ZELLIGER ERZSÉBET az oklevelek egészben való szemléletét, az adatok lokalizálását és névszociológiai értékelését, a talajdonnévi és közszói státus elkülönítését, a nyelvi presztízsvizonyok figyelembevételét, SZATHMÁRI ISTVÁN a nyelvtörténeti és a névtani ismereteknek az összekapcsolását, a korabeli normatörekvések megvilágítását, ÉRSZEGI GÉZA pedig a névrekonstruktó fogalmának bevezetését, a nyelvi és az etnikai rekonstrukció viszonyának boncolgatását –, abban azonban megegyezik a véleményük, hogy e tényezők közül egyik sem hagyható figyelmen kívül a régi magyar helynevek kutatásában. Ezt azért tartom kiemelendőnek, mert az ide vonható kérdések közül értekezésemben inkább csak azokat fejtettem ki részletesebben, amelyek a korábbiakban vagy kevesebb figyelmet kaptak, vagy éppen többféle, de ellentmondásos megítélésben részesültek. E fejezeteknek az önálló monográfiává való bővítése azonban további, itt

csak alig vagy akár nem is érintett kérdéseknek a tárgyalását is megköveteli majd. Örömmel nyugtáztam, hogy az ilyen jellegű, továbbvezető megjegyzéseimet bírálóim helyesléssel fogadták, sőt néhány javaslattal meg is toldották: például a latinizált nevek tipologizálására vonatkozóan vagy a Leleszi alapítólevél fontosságát illetően.

Néhány bíráló megjegyzés hívta fel figyelmemet értekezésem olykor pontatlan terminushasználatára. Teljesen egyetértek ÉRSZEGI GÉZÁVAL abban, hogy a stiláris változatosságra törekvés nem mehet az egyértelműség rovására: az *oklevél* nem használható a *diploma*, s pláne nem a *bullá* szinonimájaként (még akkor sem, ha az *oklevéltan-t diplomatiká-nak* is szokás nevezni), s Anonymus is *P. mester*-ként azonosítható teljesen egyértelműen. Igaza van ZELLIGER ERZSÉBETNEK, aki arra figyelmeztet, hogy három esetben is tévesen középkori szlovák nevekről szóltam, ami nyilvánvaló anakronizmus. Tévesztésemet az sem igen menti, hogy a helyes *szláv* megjelölés több mint 200 esetben fordul elő dolgozatomban, hiszen igen kényes kérdéskörrel van szó.

ZELLIGER tanárnő azt is felrótta nekem, hogy a nevek szerkezeti elemzése során pontatlanul használtam a terminusokat, sőt maga a szerkezeti analízis is hagy kívánnivalót maga után. Az ebben az összefüggésben általa említett TNYt. megfelelő fejezete azonban nem került el a figyelmemet – részletesen írtam róla például a „Magyar helynévkutatás” című könyvemben (Debrecen, 2003: 106–7) –, csupán azért nem támaszkodtam rá, mert én a helynevek névszerkezeti, nem pedig grammatikai elemzését kívántam adni. Ennek alapfogalmait bő másfél évtizeddel ezelőtt a már említett „Helynevek nyelvi elemzése” című munkámban meglehetősen pontossággal igyekeztem rögzíteni. Most legfeljebb abban hibáztam, hogy a kérdéses fogalomkészletet – amely időközben szélesebb körben ismertté s mások által is használttá vált – itt nem idéztem fel újra. Munkám megfelelő részének kiadásakor ezt mindenképpen pótolni fogom.

3. SZATHMÁRI ISTVÁN professzor úr szubjektív megjegyzéssel kezdte bírálatát, de másik két opponensem is érintette a Tihanyi alapítólevélhez fűződő személyes kutatói viszonyát. Legyen szabad nekem is egy ilyen jellegű rövid kitérőt tennem azzal kapcsolatban, hogy elemzésem tárgyául miért éppen a Tihanyi alapítólevelet választottam. Ez talán különösebben megokolást sem igényelne, hiszen ugyancsak fontos nyelvemlékünkéről van szó, ám választásomnak nem ez volt az egyetlen indoka. Jól sejti ZELLIGER ERZSÉBET, hogy ennek hátterében az alapítólevél kibocsátásának közelmúltbeli 950. évfordulója húzódhat, ÉRSZEGI GÉZA azonban pontosabban is ismerheti a körülményeket: ő kért fel ugyanis arra, hogy az ebből az alkalomból Tihanyban megrendezett tudományos tanácskozáson méltassam az alapítólevél nyelvészeti jelentőségét.

Bevallom, ez egyáltalán nem volt könnyű feladat számomra. Nem annyira maga a tárgy vagy az alkalom okozta a nehézséget, hanem furcsa módon BÁRCZI GÉZA nagyszerű monográfiája, „A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” (Bp., 1951), amelyet a magyar nyelvtörténetírás egyik legmaradandóbb értékének tartok. Azt hiszem, nem véletlenül emlékezik ma is olyan élesen létrejöttének csaknem 60 évvel ezelőtti körülményeire SZATHMÁRI professzor úr. Mit tehetek én hozzá ehhez a munkához? – gondoltam magamban először, ám ahogyan egyre jobban belemélyedtem a Tihanyi alapítólevél problematikájába, mindinkább rábredtem arra, hogy a BÁRCZI monográfiájának megjelenése óta eltelt bő fél évszázad számos új adatot, tudományos eredményt hozott elő, amelyek fényében újra érdemes megvizsgálni az alapítólevél szövegeit, s ezzel együtt letettem arról a korábbi szándékomról, hogy más okleveleket válasszak elemzésem tárgyául. Kézenfekvőnek

éreztem ezt a döntést abból a szempontból is, hogy ily módon valóban értékállóan bizonyult eredményekhez viszonyítva tudom bemutatni azt, hogy az általam alkalmazott eljárások milyen újabb ismereteket hozhatnak elő.

A fentiek fényében bizonyára érthető, hogy miért tartom munkám értékelésében a talán legfontosabb mozzanatnak SZATHMÁRI professzor úrnak mint az e kérdésben legilletékesebbnek azt a megjegyzését, mely szerint értekezésem a Bárczi-iskola hagyományait folytatja. Köszönöm azokat a dicsérő és egyben inspiráló szavait is, amelyekkel dolgozatom tudománytörténeti részleteit illette.

4. Opponenseim több megjegyzést fűztek az alapítólevél 82 helynévi szórványának elemzéséhez. Szinte ezek mellé iktathatók lennének azok a vélemények is, amelyek értekezésemnek a közelmúltban közzétett részleteire reagáltak tanulmányok, konferencia-előadások formájában: a hozzászólók közül itt csak JUHÁSZ DEZSŐ és SZENTGYÖRGYI RUDOLF nevét említem meg. Köszönöm a dolgozatom e részleteit illető aprólékos figyelmet; az idevágó kiegészítéseket, javaslatokat és bírálatokat igyekszem figyelembe venni a könyvvé formálás során.

A szórványok pontos olvasatának megadása nem egyszerű feladat, olykor pedig egyelőre talán nem is lehetséges, s gyakran célszerűbb megoldás a variánsok lehetőségének a mérlegelése. Így járt el többször maga BÁRCZI is, BENKŐ LORÁND pedig „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei” (Bp., 1980) című munkájában ennek az eljárásnak igen alapos helyesírás- és hangtörténeti megokolását adta. Magam is sokszor döntöttem a változatok feltüntetése mellett, mint például a *kút* szó esetében is, amelynek az olvasatában rövid és hosszú *u* ~ *ú* hangot is lehetségesnek tartok. Amit ZELLIGER ERZSÉBET ezzel összefüggésben felró nekem, azt eleve JUHÁSZ DEZSŐTől idéztem, ám ő sem „kétségtelen példaként” hozza fel az adatot, hanem csupán BÁRCZI egyik lehetséges javaslatára utal vissza. Az *u* betűk hangértékének bizonytalanságára ÉRSZEGI GÉZA is célzott az *u[gr]in* kapcsán, amelyben ráadásul a hiányzó szövegrészlet is nehezíti a dolgunkat. Úgy gondolom, ZELLIGER ERZSÉBET félreértette a *bolatin* ~ *balatin* szórványokkal kapcsolatos fejtegetéseimet, mivel az utolsó szótagbeli *i*-ről dolgozatomban nem úgy szólok, mint mássalhangzótorlódást feloldó hangról, ugyanis ilyen torlódás e név szláv előzményében sem létezett. Egyetértek vele viszont abban, hogy a *gunusara* név *gunu* előtagjának a *Gönyű* nevekkal való azonosítása „nem problémátlan”, ahogyan erre a megfelelő helyen magam is többször utaltam, s ezt mutatja az is, hogy olvasati variánsként többféle lehetséges formát (köztiük veláris alakokat) is megadtam. Az *uluues* olvasati lehetőségei között valóban a bilabiális β -vel [*ülβes*], illetőleg rövid *ü*-vel [*ülües*] való ejtés tehető fel leginkább, de teljesen kizárni talán a hosszú *ű*-s formát [*ülües*] sem szükséges.

A hang- és helyesírás-történeti ügyekben egyébként érdemes felidézni BÁRCZI GÉZÁnak a pontosan fél évszázaddal ezelőtt tett tanulságos és sajnós, ma is időszerű megjegyzését, miszerint e tudományterületeken éppen a hatalmas méretű szórványanyag átfogó feldolgozása hozhat majd jelentős megújulást (A magyar szókincs eredete. Bp., 1958: 144). Ennek a feladatnak az elvégzése azonban még napjainkban is a nyelvtudomány előtt áll.

Az alapítólevél magyar szórványainak latin nyelvű környezetét is igyekeztem minél jobban figyelembe venni az egyes elemek magyarzatában. Ebben azokra a megállapításokra tudtam támaszkodni, amelyeket értekezésem első fejezetében e tárgyban tettem. Ennek ellenére néhány esetben jogos bírálatot kaptam idevágó ügyekben is. ZELLIGER ERZSÉBET arra hívta fel a figyelmemet, hogy a mondatkezdő *Cum his* szerkezeteket nem

értelmeztem következetesen, ÉRSZEGI GÉZA pedig a *Cum his est alias villa* kapcsán arra mutatott rá, hogy az oklevél egészét, így a latin nyelvű fogalmazást is nagyfokú precizitás jellemzi, ezért nem szabad hibát látnunk ott, ahol a meglévő formák adott alakjukban is megfelelően értelmezhetők.

A továbbiakban még az egyes szórványok kapcsán tett etimológiai jellegű megjegyzésekhez szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni. Őszintén sajnálom, hogy MOKÁNY SÁNDORNak a *iochtucou* megfejtésére tett kísérlete elkerülte a figyelmemet, a végleges szövegváltozat elkészítésekor természetesen erre is ki fogok térni. SZATHMÁRI ISTVÁN a *petra*-val kapcsolatos fejtegetéseimet a probléma mintaszerű körüljárásának minősítette, de hogy egy-egy ilyen nehezen megközelíthető kérdés végérvényesen talán soha nem zárható le, azt ÉRSZEGI GÉZA néhány ez ügyben felhozott adalékkal bizonyította, amelyek egyébként érvelésem nyelvészeti-névtani alapjait nem érintik ugyan, ám nyilvánvalóan nem hagyhatók figyelmen kívül a név magyarázatában. Sajnálom, hogy a *Tolna* név esetleges személynévi eredetéről – amelyet magam is bizonytalannak mondtam – SZATHMÁRI professzor urat nem győzte meg munkám, bízom azonban abban, hogy előkerülhetnek olyan újabb motívumok vagy akár adatok is, amelyekkel a véleményemet tovább erősíthetem majd, s úgy érvelhetek elképzeléseim mellett, hogy saját nézeteim elfogadtatását továbbra se kelljen erőltetnem, ahogyan azt ugyancsak professzor úr máshol megjegyezte.

Olykor nem könnyű megítélni, hogy a névrekonstrukciós eljárás során kibogozott szájakat meddig kövessük, s ha az adott problémától túl messzire vezetnek, hol vágjuk el őket. ZELLIGER ERZSÉBET két megjegyzése is a továbbvitelre biztat: a *Fuk > Fok* víznév elhalását követően valóban érdekes lenne végigkövetni, hogy a sokféle névváltozat közül hogyan emelkedik ki a mai *Sió* megnevezés. A *keuris tue* megvilágításához a környéken található, *kőrís* fanevet tartalmazó helyneveket idéztem a régiségből, köztük *Kőröshegy* falu nevét is. Ez utóbbi magyarázatában azonban nem tértem ki arra, hogy ennek első adata – ahogyan ZELLIGER ERZSÉBET korábban kifejtette – esetleg, de megítélésem szerint távolról sem kétségtelenül a *kőrís* -gy helynévképzős formája is lehet.

Jogosan hiányolta SZATHMÁRI professzor úr munkámból a térképeket, annál is inkább, hogy az adatok lehető legpontosabb lokalizálásának munkámban eleve fontos szerepet szántam. Ennek megfelelően az egyes helyek tüzetes leírására igyekeztem ugyan minél nagyobb figyelemmel lenni, ám – mint a visszajelzés is mutatja – az olvasó számára ez nem helyettesítheti a térképi ábrázolás nyújtotta áttekintés lehetőségét. Igazolta ezt az előadásom s ennek megjelenés alatt álló változata is, amelyet e tárgyban az értekezés benyújtását követően a 2. helynévtörténeti szemináriumon tartottam, s térképekkel gazdagon illusztráltam. Munkám kiadása során erre a jogos igényre tekintettel leszek.

5. Végül pedig szeretném megköszönni azt a megtisztelő figyelmet, amelyet bírálóm munkám s ezáltal irántam is tanúsítottak. Tanácsaiból, megjegyzéseiből sokat tanultam, s véleményük jó részét közvetlenül is hasznosítani fogom az e témakörben folytatandó további munkám során.

Debrecen, 2008. február 11.

HOFFMANN ISTVÁN

Documents of the defence of ISTVÁN HOFFMANN's academic doctoral dissertation entitled „A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései) [The Deed of Foundation of Tihany Abbey as a source of place name history (Fundamental questions of examining early Hungarian place names)]”

This summary presents the conclusions of ISTVÁN HOFFMANN's academic doctoral dissertation. In the thesis the author gives a complex analysis of the early Hungarian place names that are preserved in a scattered way in the Latin text of the charter „The Deed of Foundation of Tihany Abbey”, forming sporadic records of the Hungarian language. Adopting some relatively new aspects of consideration (e.g. name-sociological approach) in his discussion, the author works out several new interpretations of these names. The summary also contains the reviews of the opponents (GÉZA ÉRSZEGI, ERZSÉBET ZELLIGER and ISTVÁN SZATHMÁRI) as well as the author's joint response.